

şa edilmiştir. Dış görünüş itibarıyla Kahire'de daha önce benzeri bulunmayan yapı Memlûklü mimarisinin özelliklerini taşımaktadır. Gülşeniyye tarikatının âsitânesi olan ve sadece bazı bölümleri günümüze ulaşan tekkeye ait binalar yüksekçe bir seti üç yandan kuşatır. Bu binalar içinde en iyi durumda bulunan İbrâhim Gülşenî'nin türbesidir ve üst katları tamamen yıkılmış olan tekkenin harabesiyle çevrilidir. Kuzeyde bir sıra dükkân üzerinde yükselen külliye'nin ön cephesinin ortasında taç kapı yer alır. Yandan merdivenli bir platform ile ulaşılan kapı, üç dilimli kemerli niş içine alınmış olup üstte bir dizi mazgal ile son bulan tepeliğe sahiptir. Girişin solunda yer alan cami dikdörtgen planlıdır. Cami, üstündeki tekke şeyhlerine ayrılmış bölmelerle irtibat halindeydi. Avlu ortasında dikdörtgen bir platform üzerinde kare planlı kubbeli türbe binası bulunmaktadır. Tamamen kesme taştan inşa edilen binada kübik alt yapının kuzey cephesi üç, diğer cepheleri ikişer nişle hareketlendirilmiştir. Kuzey cephede ortada üç dilimli kemerli niş içinde dikdörtgen açıklıklı kapı yer alır. Yapıyı aydınlatan pencereler cephedeki nişlerin içine yerleştirilmiş olup iki sıra halinde düzenlenmiştir. Alt sıradakiler dikdörtgen, üst sıradakiler ise yuvarlak kemerli ikiz pencere şeklinde yapılmıştır ve üstlerinde birer yuvarlak pencere vardır. Yüksek tutulan kasnağın dört yönünde üçer yuvarlak kemerli pencere yer alır. Kubbenin eteğinde de toplam on altı pencere görülür. Türbe içinde kible yönünde bir mihrap nişi ile bunun karşısındaki duvar ortasında dikdörtgen bir dolap nişi bulun-

İbrâhim
Gülşenî
Türbesi -
Kahire /
Mısır

maktadır. Memlûklü tarzında tamamen taştan yapılmış olan sivri kubbe XV. yüzyılın sonunda inşa edilen sultan ve emîr türbelerine benzemektedir. Türbenin doğu ve batısında dervişler için yapılmış ikişer katlı hücreler mevcuttu. Bunların üst katları tamamen, alt katları da kısmen yıkıktır. Güneyde türbenin arkasında bir bahçe vardı. Tekkenin vakfiyesinden, bahçede de ibadet edilebilmesi için set üzerinde bir mihrap yapıldığı anlaşılmaktadır. Türbenin mimari manzume içindeki yeri Kahire için alışılmamış bir durumdur. İdeal yerleşim planı, türbenin caminin bir yanında ve sokağa yukarıdan bakan bir mevkide bulunması iken burada türbe sokağa hâkim olmayıp avlu içinde ele alınmıştır. İbrâhim Gülşenî Tekkesi'nde bir diğer özellik de caminin üstünde yaşama birimlerinin bulunmasıdır.

Türbenin ana kuzey cephesi binaya renk vermek için rastgele yerleştirilmiş, farklı devirlerden İznik çinileriyle kaplıdır. Bu çiniler muhtemelen XIX. yüzyılda ilâve edilmiştir. Cephede kapının solunda yer alan pencere altına 1258 (1842) tarihinde İbrâhim b. Ali tarafından bir sebîl yaptırılmıştır. Bina'nın girişindeki kitâbe de bânisinin binayı tesis ederken bazı zorluklarla karşılaştığını göstermektedir. Mahalledeki bazı bina ve dükkânlar tekkenin vakıf gelirleri olarak belirtilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Evlîya Çelebi, *Seyahatnâme*, X, 243; Ali Paşa Mübârek, *el-Hiṭâ'ü't-Tevfikıyye*, Kahire 1987, VI, 156-159; Christel Kessler, "Funerary Architecture Within the City", *Colloque international sur l'histoire du Caire (1969)*, Cairo, ts., s. 257-268; Leonor Fernandes, "Two Variations on the Same Theme: The Zâwiya of Ḥasan al-Rûmî, the Takiyya of İbrâhim al-Ğulşânî", *Aİsl.*, XXI (1985), s. 95-111; Doris Behrens-Abouseif, "The Takiyyat İbrahim al-Kulshani in Cairo", *Muqamas*, V, Leiden 1988, s. 43-60.

DORIS BEHRENS ABOUSEIF

İBRÂHİM HAKKI ERZURUMÎ

(ö. 1194/1780)

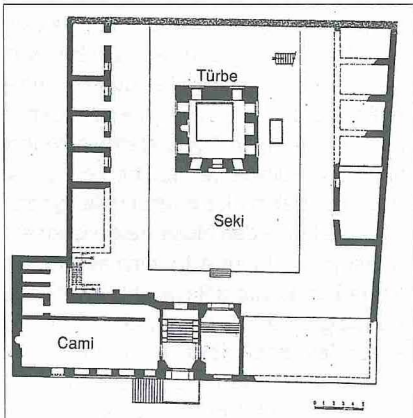
Ma'rifetnâme adlı
eseriyle tanınan âlim,
sûfî ve şair.

2 Muharrem 1115'te (18 Mayıs 1703) Erzurum'un Hasankale ilçesinde doğdu. Babası Derviş Osman Efendi, aralıklarla otuz yıl kadar süren iyi bir eğitim görmüştü (*Ma'rifetnâme*, s. 521). Annesi, Hasankale'nin ileri gelenlerinden Dede Mahmud'un kızı Şerîfe Hanîfe Hanım'dır. İbrâhim Hakkı'nın "Hakîrullah" diye andığı ve "hilm ü hayâ madeni" olarak tanıttığı babası (*a.g.e.*, s. 514), bazı maddî ve ruhî problemler sebebiyle sıkıntılı bir dönem yaşamış, İbrâhim Hakkı'nın doğumuyla bir ferahlık hissetmekle birlikte sıkıntısı devam etmiştir. 1119'da (1707) Erzurum'a yerleşen Osman Efendi burada yörenin ileri gelen ilim ve tasavvuf erbabıyla tanışmış ve 1122'de (1710) hac niyetiyle yola çıkmışken Siirt'e yaklaşık 7 km. uzaklıkta bulunan Tillo'ya (bugünkü Aydınlı) uğramış, yörenin tanınmış müşşidlerinden İsmâil Fakîrullah'a intisap ederek buraya yerleşmiş, böylece yıllardır aradığı huzura burada kavuşmuştur.

Babasının isteği üzerine dokuz yaşında iken amcası Ali tarafından Tillo'ya götürülen İbrâhim Hakkı babasıyla karşılaştığında şeyhi İsmâil Fakîrullah'ı da orada gördüğünü, içinde ona karşı derin bir sevgi ve hayranlık duygusu uyandırdığını ifade eder (*a.g.e.*, s. 516). Bundan sonra İsmâil Fakîrullah'ın babası için yaptırdığı, günümüze kadar ayakta kalan (İbrahimhakkıoğlu, s. 42) hücrede yaşamaya başlamış, İsmâil Fakîrullah'ın ilim ve irfanından istifade etmesi yanında *Ma'rifetnâme*'deki ifadesiyle (s. 516) "peder-i azîzi kendisini hücredaş edip hilm ü rîfk ile ilim öğretip lutufla terbiye kılmıştır". İbrâhim Hakkı'nın ilk tasavvuf zevkini babasından aldığı anlaşılmaktadır.

On yedi yaşında iken babasını kaybeden (Receb 1132 / Mayıs 1720) İbrâhim Hakkı, muhtemelen öğrenimini sürdürmek amacıyla aynı yıl Erzurum'a dönerek büyük amcası Molla Muhammed'in evine yerleşti. Burada, özellikle Arapça ve Farsça konusunda kendisinden faydalandığı söylenen Erzurum müftüsü şair Hâzık Mehmed Efendi dışında kimlerden ders okuduğu hususunda bilgi bulunmamaktadır. *Ma'rifetnâme*'deki bir beyitten (beyit 514) bu ikinci tahsil döneminin sekiz yıl kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.

İbrâhim Gülşenî Külliyesi'nin planı

İBRÂHİM HAKKI ERZURUMÎ

İbrâhim Hakkı, öğrenimini tamamladık-tan sonra İsmâil Fakîrullah'ı ziyaret etmek üzere 1141'de (1728-29) Tillo'ya gitti, ba-basının hücrasına yerleşerek tasavvufî ha-yata yöneldi. Şeyhine hizmet edip onun feyzinden istifade etmeyi sürdürdü. 1147'de (1734) İsmâil Fakîrullah'ın vefatı üze-rine Erzurum'a döndü. Daha önce baba-sının imamlık yaptığı Yukarı Habib Efen-di Camii'ne imam oldu. Bu arada ilk evlili-ğini yaptı. 1150'de (1738) hacca gitti. Dö-nüşte Ömer Hayyâm, Ferîdüddin Attâr, Sa'dî-i Şîrâzî, Nizâmî-i Arûzî gibi şairlerin şiirlerini topladığı, ayrıca kendisinin de iki manzumesinin yer aldığı *Lübbü'l-kütüb* adlı geniş hacimli bir eser hazırladı.

1160 (1747) yılında İstanbul'a giden İbrâhim Hakkı, şeyhi Fakîrullah'ın Sultan I. Mahmud nezdindeki saygınlığından fay-dalanarak padişahla görüşüp ilgi ve tak-dirini kazandı, saray kütüphanesinde ça-lışmasına izin verildi. Özellikle yeni astro-nomiye ilgisinin bu kütüphanedeki çalış-malarıyla başladığı söylenebilir. İbrâhim Hakkı İstanbul'da iken kendisine müder-rislik pâyesini verildi ve ders okutması şar-tıyla Erzurum'daki Abdurrahman Gazi Dede Tekkesi'nin zâviyedârlığı tevcih edil-di. Erzurum'a döndükten sonra Habib Efen-di Camii'ndeki imamlık görevini sür-düren İbrâhim Hakkı, bir müddet sonra aynı zamanda iyi bir mûsikişinas olan o-ğlu İsmâil Fehim'in tahsilini tamamlaması üzerine bu görevi ona bırakarak ilmî faali-yetlere daha fazla zaman ayarabilmek için günlerinin çoğunu Hasankale'de geçirme-yeye başladı.

İbrâhim Hakkı 1168'de (1755) resmî bir hizmet için İstanbul'a çağırılan Erzurum gümrükçüsü Mehmed Sun'ullah ile birlik-te ikinci defa İstanbul'a gitti. O, ilkinden daha uzun sürdüğü anlaşılan bu ikinci zi-yaret sırasında da kütüphane çalışmaları yapmış olmalıdır. Nitekim *Ma'rifetnâme*'yi İstanbul dönüşünden kısa bir süre sonra tamamlaması (Zilhicce 1170/Ağus-tos 1757), onun bu eserle ilgili olarak İst-ambul'da yoğun bir hazırlık çalışması yap-tığı kanaatini vermektedir. İbrâhim Hakkı, Hasankale'ye dönüşüne bir yandan *Ma'ri-fetnâme*'nin telifiyle meşgul olurken bir yandan da öğrenci yetiştirmeye başladı. Abdurrahman Gazi Dede Tekkesi'nin zâ-viyedârlığı III. Mustafa tarafından 1173 (1760) yılında yenilendi. İbrâhim Hakkı, tekkenin oldukça kısıtlı olan gelirini o-ğulları ile amcasının oğlu Yûsuf Nedim ara-sında paylaştırdı. Bu arada önemli eserle-rinden *İrfânîyye*'yi (*Mecmûatü'l-irfânîyye*) tamamladı.

1177'de (1763) üçüncü defa Tillo'ya giden İbrâhim Hakkı, İsmâil Fakîrullah'ın o-ğulları Hamza Ganiyyullah ve Mustafa Fânî tarafından babalarının halifesi olarak büyük bir ilgiyle karşılandı; muhtemelen Tillo'ya yerleşmesini sağlamak üzere onu kız kardeşleriyle evlendirdiler. Bu sırada *İnsânîyye* adlı eserinin telifini tamamlayan İbrâhim Hakkı, 1177 Şevvalinde (Ni-san 1764) Mustafa Fânî ile birlikte ikinci defa hacca gitti ve dönüşte yine Tillo'da kaldı, burada öğrenci okutmaya ve eser yazmaya devam etti. Bu arada geniş hacimli eserlerinden *Mecmûatü'l-meânî*'yi bitirdi. Bir süre sonra da Erzurum'a git-ti. 1181'de (1768) Erzurum müftüsü Şeyh Mustafa Efendi ile beraber üçüncü defa çıktığı hac yolculuğu sırasında amcasının oğlu Yûsuf Nesîm'e Şam'dan yazdığı mektupta eserlerinin oralarda bile arandığını ve ilgiyle okunduğunu bildiriyor, kendisin-den bazı kitapların temin edip gönder-mesini rica ediyordu (İbrahimhakkıoğlu, s. 125). Yolculuğun ardından Erzurum'a döndü. Yaklaşık üç yıl sonra oğlu İsmâil Fehim ile birlikte tekrar Tillo'ya giderek buraya yerleşti. 1189'da (1775) altı ay ka-dar süren ağır bir hastalığa yakalandı. Ha-sankale'deki öğrencilerinden Derviş Halil kendisini ziyarete gelmiş, ancak İbrâhim Hakkı onun ölçsüz davranışlarından ra-hatsız olmuştu. Bir süre Tillo'da kalan Ha-lil hocasının yeni yazdığı bazı eserleri de okumuştur. Daha sonra Erzurum'a dönün-ce hocasının bir sır kitabını okuduğu yo-lunda sözler sarfederek güya onun itibarını arttırmak istemiş, ancak bu açıklama herkeste bir merak uyandırmıştı. Muhtemelen bu haberin, kendisi hakkında bâ-tınî fikirler taşıdığı yolunda dedikodula-rın çıkmasına yol açacağından kaygılanan İbrâhim Hakkı, Sünnî akîdeye bağlılığını ispat etmek amacıyla âyet ve hadislerden başka şeylerle meşgul olmayı bıraktığı mesajını veren *Urvetü'l-İslâm ve Hey'e-tü'l-İslâm* adlı iki eser yazarak değişik kişilere gönderme gereğini duydu. Erzu-rum'daki Yûsuf Nesîm'e de *Urvetü'l-İs-lâm* ile birlikte gizli işaretli bir mektup göndererek "Avnikli kezzâb" diye andığı Halil'in anlattıklarına inanmamalarını ve onun söylediklerinin iftira olduğunu bil-dirdi (a.g.e., s. 155-162).

Bu arada şeyhinin kızı olan son eşinin genç yaşta ölümü İbrâhim Hakkı'yı derin-den etkiledi. Onun vefatından sonra yaz-dığı bir mektupta teessürünü duygulu ifadelerle anlatmaktadır (a.g.e., s. 167-168). Kısa bir süre sonra şeyhinin büyük oğlu Hamza Ganiyyullah'ın ölümü üzeri-

ne yalnızlığı daha da artan İbrâhim Hakkı 19 Cemâziyelâhir 1194 (22 Haziran 1780) tarihinde vefat etti. Ölümünden iki yıl ön-ce yazdığı vasiyetnâmesinde şeyhinin kub-besi altına defnedilmemesini, oraya şey-hin evlâtlarının gömülmesi gerektiğini be-lirtmesine rağmen (a.g.e., s. 170) bunu bir fedakârlık olarak telakki eden İsmâil Fakîrullah'ın oğlu Mustafa Fânî'nin iste-ği üzerine şeyhinin türbesine defnedildi. Bizzat İbrâhim Hakkı tarafından yaptırılan, planı da kendisine ait olan bu kubbeli türbe yaklaşık 40 m² olup sekizgen bir kaide üzerine oturtulmuştur. Günümü-zde bir ziyaret mahalli olan türbede her yıl 18 Mayıs-22 Haziran tarihleri arasında çeşitli faaliyetler yapılmaktadır.

İbrâhim Hakkı'nın iyi bir tahsil gördü-ğü eserlerinden anlaşılmaktadır. "Bu za-manda en dürüst dost, en uygun meclis arkadaşı, en seçkin yoldaş, yârların en hayırlısı ve sevgililerin en sevgilisi kitaplar ol-duğu için bunların sohbetlerine meylimi salmışımdır" (*İnsânîyye*, vr. 341^b) şeklin-deki sözleri, onun düzenli öğrenim yanın-da kendi kendini yetiştirmeye de büyük önem verdiğini göstermektedir. Geniş ta-savvuf bilgisi, konuları iyi bir düzen içinde ve anlaşılır bir üslûpla ifade etmesi, özel-likle eğitimde Arapça'nın hâkim olduğu, Türkçe eserlerde ise ağıdalı bir dilin kul-lanıldığı dönemde eserlerinin büyük bö-lümünü nisbeten sade bir Türkçe ile yaz-ması İbrâhim Hakkı'nın takdire değer yön-lerindedir. Ayrıca geleneksel astronomi yanında yeni astronomiyle tıp, anatomi, fizyoloji, aritmetik, geometri, trigonomet-ri, felsefe, psikoloji, ahlâk gibi alanlarda oldukça geniş bir birikime sahip olduğu görülmektedir.

İbrâhim Hakkı, ilmî ve tasavvufî biriki-mini maddî menfaat temini için kullanmamıştır. İstanbul'da iken kendisine tev-cih edilen Abdurrahman Gazi Dede zâvi-yedârlığının geliri son derece azdı. Ailesi kendi el emeği ve babadan kalma birkaç parça arazinin geliriyle geçinmeye çalış-mış, kendisi de oldukça kısıtlı imkânlar içinde yaşamıştır. Oğullarından birine it-haf ettiği sanılan *İrfânîyye* adlı eserinin sonunda yer alan, "Tekkelerde eğlenme-yip ilim meclisine gelin; herkese şefkat nazarıyla bakıp hiçbir ferdi hakir görme-yesin ve kimseden hiçbir nesne istemeyip kimseye bir hizmet buyurmayasın; tez-yîn-i zâhiri koyup gökçek ahlâk ile tezyîn-i bâtına gidesin" (İbrahimhakkıoğlu, s. 98) şeklindeki nasihatleri onun ilme, güzel ahlâka ve insana verdiği değer yanında kanaatkâr ve tok gözlü olmayı, minnetsiz

yaşamayı ne kadar önemseydiğini de göstermektedir.

Yeni astronominin verilerinden söz ederken hiçbir ilmî gelişmenin Allah'ın evreni yaratıp yönettiği gerçeğine aykırı olamayacağını belirten İbrâhim Hakkı, bütün gelişmelerin bu inanç çerçevesinde yorumlanması gerektiğini sık sık vurgular. Ona göre din bakımından önemli olan, âlemin Allah tarafından yaratıldığını kabul edilmiş olmasıdır; bunun ötesinde yaratılışın ve oluşun keyfiyetine dair ortaya konan teorileri ve ilmî tesbitleri benimsemenin bir sakıncası yoktur. *Ma'rifetnâme*'de (s. 266) Ebû Hanîfe'den "ser-mezhebimiz" diye söz eden İbrâhim Hakkı'nın Nakşi veya Kâdirî olduğu söylenmektedir. Bursalı Mehmed Tâhir'e göre ise Üveysî'dir (*Osmanlı Müellifleri*, I, 35). Mesih İbrahimhakkıoğlu dedesinin Nakşi olmadığını savunursa da (*Erzurumlu İbrahim Hakkı*, s. 191-192) *Ma'rifetnâme*'de başka hiçbir tarikata yer vermezken "vellilerin en seçkinlerinin tercih ettiği tarikât" olarak nitelediği Nakşibendiyye'ye geniş yer ayırması (s. 443-450) bu tarikata mensup olduğu kanaatini güçlendirmektedir.

İbrâhim Hakkı'nın tasavvufi görüşleri Osmanlı tasavvufunun tipik ve canlı bir örneğidir. *Ma'rifetnâme*'de mârifet, fenâ, bekâ, muhabbet ve aşk, velâyet, kerâmet, tevekkül, tefvîz ve teslim, sabır, şükür, rızâ, seyrü sülûk, sâlik, mürşid, nefis ve nefis mertebeleri gibi tasavvufun hemen bütün konularına yer vermiştir. Dünyanın anlamı, makbul olan ve olmayan dünya (a.g.e., s. 272 vd.), kalbin mânâsı, mahiyeti, mârifetullahla ilgisi (a.g.e., s. 283 vd.) gibi konulara ilişkin görüş ve açıklamaları önemli ölçüde Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'indeki fikirleriyle paralellik arzeder. İbrâhim Hakkı, fizik âlemin kavranmasında akıl ve duyu tecrübelerinin önemini kabul etmekle birlikte dinî ve tasavvufî konularda aşkı felsefeden üstün tutar; hatta, "Katında fülse değmez felsefinin akli vicdanı" mısraında görüldüğü gibi (*Divan*, s. 174) genel teklâkiye uyarak felsefe ve filozof kavramlarından olumsuz bir tavırla söz ettiği de olur. Bu sebeple diğer mutasavvıflar gibi İbrâhim Hakkı da ilham yoluyla elde edilmiş bilgiyi kitâbî bilgiden üstün tutar (*Ma'rifetnâme*, s. 388). Bu arada, vahdet-i vücûdun bir bilgi konusu sanılmasının ilhâd ve zındıklığa kadar varan tehlikeler içerdiği uyarısında bulunur. Çünkü vahdet-i vücûd bilgi konusu değil şühûd konusudur; şühûd ise mücahede ile varıla-

bilen bir haldir. İbrâhim Hakkı, evliyâ-yı kirâmın yazdığı bütün kitapların şeriatla uyuştüğünü, özellikle Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin kitaplarının "usul ve fûrûa mutâbık" olduğunu, fakat okuyucunun anlama kabiliyetinin yetersizliği yüzünden bu konuda avam arasında şüphe doğduğunu belirtme ihtiyacı duyar (a.g.e., s. 595).

Klasik felsefe ve tasavvuf düşüncesindeki, insanı küçük âlem kabul eden anlayışa İbrâhim Hakkı da büyük önem verir. Bütün mutasavvıflar gibi onun için de hayatın en yüksek gayesi mârifet, mârifetin en yüce derecesi mârifetullah'tır. Mârifetullahın anahtarı kendini bilmek, kendini bilmenin anahtarı da âlemi bilmektir. Allah bütün âlemi insanın buyruğuna vermiş, insanın bedenini de ruhuna itaat ettirmiştir ki insan kendi bedenine, organlarının oluşumuna, güçlerinin tertibine bakarak aşağı ve yukarı âlemde bunun benzerlerini bulup aynı düzenin orada da sürdüğünü görsün; özellikle kendi ruhunun bedenini yönetmesi gibi Allah'ın da evren üzerinde tasarrufta bulunup onu yönettiğini anlasın, buradan hareketle Allah'ın fiillerine ve sıfatlarına vâkuf olarak sevgisini ve kulluğunu O'na yöneltsin ve böylece irfan ehline katılsın (a.g.e., s. 216-217, 385-386). İbrâhim Hakkı bu gayelere ulaşmak için sahil bir itikad ve düzenli ibadete ihtiyaç bulunduğunu önemle belirtmiştir. Ona göre ebedî kurtuluşu kazanmanın tek şartı Kitap ve Sünnet'le amel etmektir. Allah dostlarının hallerine ve kemallerine ulaşmanın yolu onların yolunu izlemekten geçer. Her türlü ferdi ve içtimaî problemi aşmanın Kur'an'a uymakla mümkün olduğuna işaret eden ve bununla ilgili âyet ve hadisleri sıralayan İbrâhim Hakkı (a.g.e., s. 258-259), aynı şekilde Hz. Peygamber'e uyup onun yolundan gitmenin gerekliliğine dair âyet ve hadisleri kaydettikten sonra, "Hudâ rab-bim nebim hakkâ Muhammed'dir resû-lullah / Hem İslâm dînidir dînim kitâbımdır kelâmullah" beytiyle başlayan 16 beyitlik manzumesinde Ehl-i sünnet akaidini özetlemiştir (a.g.e., s. 263-266). *Ma'rifetnâme*'de büyük ölçüde Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'inden istifade ile yazıldığı anlaşılan, ayrıca Gazzâlî'den sonraki dönemlerde ortaya çıkmış gayri Sünnî tasavvuf akımlarına da yer veren bir bölümde (s. 451-454; krş. *İhyâ'*, III, 404-407), tasavvuf ehlini on iki fırkaya ayırarak sadece birinin kurtuluş fırkası kabul edildiğini, bunların da, "Kur'an-ı Kerim ve hadîs-i şerif dinimize ve dünyamıza kâfidir ve şeriat bize vâfidir" diyen fırka olduğunu ifade etmektedir (*Ma'rifetnâme*, s. 453).

İbrâhim Hakkı irfanın dört aslı kabul ettiği tevekkül, tefvîz ve teslim, sabır, rızâ konularına büyük önem vermiştir. Özellikle "Tefvîznâme" adını verdiği, "Hak şerhleri hayr eyler / Zannetme ki gayr eyler / Ârif anı seyr eyler / Mevlâ görelim neyler / Neylerle güzel eyler" mısralarıyla başlayan manzumesi çok meşhurdur (a.g.e., s. 385).

İbrâhim Hakkı, Allah'ın varlığını ispat için imkân delilini esas almış, bu çerçevede âyetlerden de faydalanarak bazı kozmolojik deliller sıraladıktan sonra âlemin hâdis olduğuna selim aklın kesin bir burhanla şehâdetinde bulunduğunu, irfan ehlinin, o yüce yaratıcının icat ve yaratma sırlarını zâhir ve bâtin âleminde güneşli günden daha aydın ve açık olarak müşahede ettiğini söylemiştir (a.g.e., s. 24). Aynı yerde hükemâyâ nisbetle de olsa, "Mümkün değildir ki bir mevcut ma'dum ola; belki mevcut hemîşevî mevcut ve ma'dum hemîşevî ma'dumdur" diyen İbrâhim Hakkı mevcudun ancak bir mertebeden bir mertebeye, bir halden bir hale intikal edip değişime uğrayabileceğini ifade etmiş, ardından avâmın bu değişimi seyrederken ma'dumun mevcut veya mevcudun ma'dum olduğunu zannettiği görüşünü ileri sürmüştür. Bu açıklama Lavoisier'in, "Var olan yok olmaz, yok olan da var olmaz" şeklindeki sakınım yasasından başka bir şey değildir.

Cevher, araz, hal, mahal, madde, sûret, mevzû, cism-i tabîî, nefis-i insânîyye, nefis-i felekiyye gibi felsefî terimleri Meşşâî gelenek çerçevesinde açıklayan İbrâhim Hakkı'nın, tedbir ve tasarrufu ile cisimlere etkiye bulunmayan akıl (kozmozolojik akıl) için "lisân-i ehl-i şer' ile melektir" demesi de (a.g.e., s. 24) Fârâbî'den beri gelen felsefî anlayışın bir devamıdır. Yine Fârâbî'nin başlattığı sudûr teorisini de ehl-i hikmete nisbet ederek anlaşılır bir üslûpla tanıtmaktadır. Şu farkla ki, "Vâhidden vâhid sudûr edegelmıştır" demekle birlikte (a.g.e., s. 26) belki bir ihtiyat tedbiri olarak varlığın doğuş (zuhûr) düzeyinde küllî aklın (akl-ı evvel) Allah tarafından icat ve mevcut edildiğini söylemiş, ancak burada yer yoktan yaratmadan söz etmemiştir. İbrâhim Hakkı, zuhûdan sonundaki onuncu aklın akl-ı fa'âl yanında akl-ı feyyâz, vâhibû's-suver ve tabiat-ı mutlaka diye adlandırıldığını ifade eder. *Ma'rifetnâme*'nin, geleneksel astronomi hakkında bilgi verdiği bölümünde ise, "Allah kendi nurundan bir latif ve azîm cevher var edip ondan bütün kâinatı vücûda getirdiğini tadrîc ve tertip ile izhar

İBRÂHİM HAKKI ERZURUMÎ

etmiştir ve ona cevher-i evvel ve nûr-i Muhammedî ve levh-i mahfûz ve akl-ı kül ve akl-ı izâfî tesmiye olunur” demektedir. İnsana ait akıl nefse has bir gelişme sürecinin son noktasıdır. Nefis mürekkep cisme büyüme, duyu ve hareket yanında düşünme kabiliyeti de kazandıran düzeye ulaşırsa bu nefse sahip olan varlık insan adını alır. İnsan varlığın özü, her mevcudun özeti, cihan ağacının meyvesi, devranın son noktasıdır (a.g.e., s. 26-27). Buradaki “devran”dan maksat, İslâm dünyasında Câbir b. Hayyân’dan beri daha çok tasavvufta ve tasavvuf etkisindeki felsefede ilgi toplayan yükseliş ve iniş sürecidir. İbrâhim Hakkı, “Hak Teâlâ’nın tesiriyle” dört unsurdan madene, madenden bitkiye, bitkiden hayvana, hayvandan insana uzanan gelişim (istihâle) sürecini özetlerken insanı bu sürecin gaye noktasına yerleştirmektedir. Bu teoride her bir varlık basamağından diğerine geçilirken birer ara varlık da gösterilmekte olup hayvanla insan arasındaki varlığın maymun olduğu belirtilir. “Zira kılları ve kuyruğu dışında cümle âzası ... insana benzer” (a.g.e., s. 28). İhvân-ı Safâ, İbn Miskevayh gibi ilk İslâm düşünürlerinden başlayıp Kınalızâde Ali Efendi, Muhyî-yi Gülşenî gibi Osmanlı âlimlerine kadar gelen bu teorinin, İbrâhim Hakkı’dan yarım asır kadar sonra Lamarck ve Darwin tarafından ortaya atılan evrim teorisiyle aynı olup olmadığı tartışılmaktadır. İbrâhim Hakkı’da en güzel ifadesini bulan İslâm dünyasındaki evrim anlayışı, Darwinizm’in aksine yalnızca biyolojik bir evrim değil madde ve ruh bütünlüğü içinde bütün ontik gerçekliği kapsayan bir gelişmedir; ayrıca burada gelişim Darwinizm’deki doğal seleksiyon yerine ilâhî iradeye bağlanmıştır.

İbrâhim Hakkı *Ma’rifetnâme*’de tabiat bilimine çok geniş yer vermiştir. Fitneye sebep olmamak düşüncesiyle yeni astronomiye ve diğer ilimlere dair bilgi verilmeden önce eski astronomiye uygun geleneksel yaratılış senaryosunu tanıtmaya gereği duyulmuştur. Onun yeni astronomideki kaynağı, İstanbul ziyaretleri sırasında tanıma ve inceleme fırsatı bulunduğu Kâtib Çelebi’ye ait *Cihannümâ* adlı eseridir. Fakat mutaassıp ulemâdan tepki görme endişesi taşıdığı için yeni astronomi konularına ve bu arada yerin yuvarlaklığını kanıtlamaya girişirken bu görüşün şeriata aykırı olabileceği tereddüdünü ortadan kaldırmak amacıyla Gazzâlî’nin Osmanlı ulemâsı nezdindeki saygınlığından yararlanma yoluna gitmiştir. İbrâhim Hakkı, bu hususta oldukça tedbirli davranarak

Tehâfütü’l-felâsife’nin giriş kısmındaki konuyla ilgili bir pasajı aynen Türkçe’ye çevirdiğini ifade eder. Gazzâlî burada, ay ve güneş tutulması olaylarını örnek gösterip bunların astronomi bilimine göre nasıl vuku bulduğunu açıkladıktan sonra bu gibi ilmî konularda filozoflarla tartışmaya kalkışmanın dinî bir zaruret olmadığını, ilmî sonuçlarla çatışır gibi görünen hadisler bulunduğu takdirde kesin sonuçlara karşı direnmekten se bu hadislerin te’vilinin “ehven” olduğunu ifade eder. İbrâhim Hakkı’nın, belki de buradan aldığı cesaretle arzın yapısını ve tabakalarını ilmî yöntemlere göre anlatırken, İbn Abbas’tan nakledilen öküz ve balık kıssasının sahih olduğu tesbit edildiği takdirde bunun öküz burcu ve balık burcu olarak yorumlanması gerektiğini belirttiğinden sonra Hz. Peygamber’in, “Siz dünya işlerini benden daha iyi bilirsiniz” hadisini hatırlatarak umûr-î dîniyeden olmayan şeylerin din âlimlerinden sorulmaması gerektiğini söylemek suretiyle (a.g.e., s. 118) dinî ilimlerle pozitif bilimlerin metotlarının ayrı olduğuna dikkat çekmesi oldukça önemlidir.

Gazzâlî’nin, din bakımından önemli olanın âlemin yapısı ve nasıl işlediği değil yaratıcının fiiliyle vücuda geldiği görüşü İbrâhim Hakkı için yol gösterici bir önem taşıyordu. Nitekim kendisi de, “Pes âlem ne hey’ette olursa olsun ve ne cihetle hareket kılsa kılın cümlesi ol bedî’... hazretlerinin kemâl-i kudret ve azametine dâldir ve bizlere lâzım olan ancak bu nazar-ı ibretle kesb-i kemâldir” (a.g.e., s. 117) diyerek dinle bilim arasında doğru bir ilişki kurmanın yolunu göstermiştir. Aynı şekilde onun o dönemlerde ortaya çıkan, gittikçe daha çok taraftar toplamaya başladığını belirttiği yeni astronomi fikrine dayalı bilgiler vermeden önce bu konularda ilmî bir kanaate varmanın dinle bir ilgisi olmadığı uyarısında bulunması anlamlıdır. Çünkü din açısından mühim olan, âlemin Allah tarafından yaratılmış olduğu inancının benimsenmesidir (a.g.e., s. 144).

Esas itibarıyla Copernicus astronomisini yansıtan bu bilgilere yeni akfî deliller ekleyen İbrâhim Hakkı sistem hakkındaki bilgileri basite indirgeyerek anlatmaya çalışmıştır (Irmak, XXXVI [1973], s. 155). Buna karşılık kelâmcılara dayanarak müneccimlerle tabiatçı filozofların yüce yaratıcının bilgisinden mahrum olduklarını, bütün olup bitenleri yıldızlara ve tabiata bağlayarak sapıklığa düştüklerini söyler (*Ma’rifetnâme*, s. 85). İbrâhim Hak-

kı bu arada dehrîleri de eleştirmiştir (*Divan*, s. 11).

Onun, dünyayı çevreleyen hava tabakasının çeşitli katlarında cereyan eden klimatolojik değişmelerin güneş ısısının yerdensizliğinden ileri geldiği ve bu yansımaya en yakın olan bölgelerde havanın daha sıcak olacağı, yükseltilere çıkıldıkça sıcaklığın düşeceği gibi tesbitleriyle bugünkü bilim seviyesine yaklaştığı kabul edilmektedir. Yıldırım ve gök gürültüsünün mahiyeti, ışık dalgalarıyla ses dalgalarının yayılışındaki zaman farkı, gök kuşağı, ay hâlesi, sis, kırağı, çise ve bulutların oluşumu, hava hareketleri gibi meteorolojik olayları, İbn Sînâ’nın *eş-Şifâ*² adlı eserinden de yararlanmakla birlikte (meselâ bk. *Ma’rifetnâme*, s. 101) çoğunlukla kendi gözlemlerine dayanarak oldukça isabetli bir şekilde kaydetmiştir (Irmak, XXXVI [1973], s. 156-157). İbrâhim Hakkı, dünyanın yuvarlak olduğuna dair yeni deliller ortaya koyarken (*Ma’rifetnâme*, s. 117) dünyanın güneşin etrafında ve kendi çevresinde dönüşünü, gece ve gündüzün meydana gelişini de ilmî olarak anlatmakta (a.g.e., s. 102), bu arada Macellan’ın dünyayı dolaşması ve Kristof Kolomb’un Amerika kıtasını keşfi hakkında mâlumat vermektedir (a.g.e., s. 114-120).

İbrâhim Hakkı, insanın anatomisi ve fizyolojisiyle ilgili hemen her konuda dönemine göre yeni sayılabilecek ayrıntılı bilgiler vermektedir. Meselâ on iki kaburganın yönleri ve fonksiyonel özellikleri, bel kemiği ve bunun bölümleri, bilek ve el kemiklerinin görevleri gibi konulara dair açıklamalar bugünkü bilgilerle paralellik arz etmektedir. Bu bilgileri esas itibarıyla İbn Sînâ’dan alan İbrâhim Hakkı, ayrıntıda kendi gözlemlerine dayalı birçok yenilik ortaya koymuştur (Irmak, XXXVI [1973], s. 164-165). Psikolojide büyük ölçüde İbn Sînâ’ya geleneği tekrar eden İbrâhim Hakkı’nın *Ma’rifetnâme*’de kişinin saç, göz, kulak, el, baş gibi organlarından ve dış görünüşünden hareketle onun ahlâk ve karakter yapısı hakkında sonuç çıkarma yollarını gösteren bilgilerden oluşan kıyafet ilmi (physiognomy) konusuna ayırdığı bölüm (s. 208-216), İslâm ilimler tarihinde bu alanda yapılmış çalışmalar içinde özel bir yere sahiptir (geniş bilgi için bk. Revnakoğlu, s. 168-196; Çelebioğlu, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Araştırma Dergisi*, XI [1979], s. 305-347). İnsanın ahlâk yapısına temel oluşturan güçleri de geleneksel Meşşâî anlayışı çerçevesinde gazap gücü, şehvet gücü ve nefis-i nâtika olarak gösterir (*Ma’rifetnâme*,

me, s. 206 vd.). Bunların ifrat ve tefritlerinden erdemsizlikler (ahlâk-ı zemîme), itidal derecelerinden erdemler (ahlâk-ı hamîde) meydana gelir. İbrâhim Hakkı, nefis-i nâtıkayı İsrâ sûresinde (17/85) emr-i rabbânî olarak gösterilen rûh-ı insânî olarak da adlandırır ve buna gönül dendiğini belirtir. Felsefî gelenekteki meşhur Eflâtuncu iradî ölüme atıfta bulunarak iradesiyle nefisini öldüren kişinin gönül yüzünden benlik perdesi kalkıp kendini ve rabbini bilme mertebesine ulaşacağını, gönülünün huzur ve sevinç aydınlığı ile dolacağını, nereden geldiğini ve nereye gideceğini bilip ölmeden önce ebedî hayatı kazanmış olacağını ifade eder. Ayrıca felsefî mahiyetteki ahlâk kitaplarının vazgeçilmez konularından olan ölümün anlamı, mahiyeti, ölüm korkusunun sebepleri gibi konuları âyet, hadis ve tasavvufî görüşlerle daha da zenginleştirerek işlemeye çalışmıştır (a.g.e., s. 246-254).

1163'te (1750) yazdığı tecvid risâlesinin girişinde yer alan, "Erzurum şehrinde şöhret bulup nef'i âm olsun için Türkçe söylemişiz" (İbrahimhakkioğlu, s. 61-62) şeklindeki ifadesinde dönemin eğitim ve öğretim anlayışına gizli bir tenkit sezilmektedir. 1165 (1752) yılında kaleme aldığı *Tertübü'l-ulûm* başlıklı ilk Türkçe manzum eserinde de aynı amaçla yeni bir ders programı önerisinde bulunmuştur. Programda geleneksel din ilimlerinin yanında felsefe, matematik, coğrafya, astronomi, anatomi, tıp gibi alanlar da

yer alıyordu. İbrâhim Hakkı, daha sonra kaleme aldığı *Ma'rifetnâme*'de bu alanların her birine büyük değer verecek ve çok geniş yer ayıracaktır. 1168'de (1755) tertip ettiği divanında da (s. 196-197) yirmi beş beyitlik bir "Tertübü'l-ulûm" bölümü bulunmaktadır. 1166'da (1753) hazırladığı rûznâmesi, zamanına göre takvim tekniği hususunda oldukça ilginç yenilikler taşımaktadır (geniş bilgi için bk. İbrahimhakkioğlu, s. 67-68). Ancak bu yenilikçi tavrına rağmen öğrencinin hocasına kayıtsız teslimiyetini öngören otoriter ve dogmatik eğitim anlayışını aşamamıştır. İbrâhim Hakkı, geleneksel eğitim ilkeleri arasında daha çok hocanın öğrencisine şefkatli ve anlayışlı davranması, öğrencinin de hocasına karşı edepli ve saygılı olmasıyla ilgili olanları sıralar. Gazzâlî gibi kendisi de öğrencinin sorgulamaya kalkışmadan hocasının bilgisine mutlak olarak güvenmesini öğütler (*Ma'rifetnâme*, s. 540; krş. *İhyâ'*, I, 50).

Eserlerinin bir kısmını manzum olarak kaleme alan İbrâhim Hakkı genellikle Hakkı, bazan da Fakîrî mahlasını kullanmış, Türkçe'den başka Arap ve Fars dillerinde de manzumeler yazmış, kaside, gazel, musanney, rubâî ve kıtalarında ilmî, dinî-tasavvufî fikirlerini ustalıkla dile getirmiştir. Mesnevi tarzında kaleme aldığı manzumelerde daha ziyade didaktik bir amaç güden İbrâhim Hakkı'nın divanındaki şiirler tamamen tasavvuf neşvesiyle yazılmıştır. *Ma'rifetnâme* başta olmak

üzere hemen bütün mensur eserlerinde yer alan manzumeler konunun okuyucu tarafından daha fazla ilgi görmesine yardımcı bir nitelik taşır. Bu tür şiirleri ya konunun özeti mahiyetinde veya örneklen-dirmeler şeklinde kullanmış, yer yer başka şairlerin manzumelerini de ıktibas etmiştir. İbrâhim Hakkı'nın şiiri eğitici, öğretici ve irşad edici bir araç olarak kullanma gayreti, ilim adamı ve müşîd kimliğinin şair kimliğinden önde bulunmasına yol açmış, dolayısıyla bazı manzumeleri şiir tekniği bakımından kusurlu bulunmuştur. Sanat değeri daha yüksek olan gazellerindeki zengin hayal ve çağrışımlar bile ona usta bir şair kimliği kazandırmaya yetmemiş, sadece kendisine geniş kültürünü ve ilmî birikimini nazımla anlatan başarılı bir nasihatçı görüntüsü vermiştir.

Eserleri. İbrâhim Hakkı'nın çoğu Türkçe olan eserlerinin sayısı hakkında değişik rakamlar verilmiştir. Meselâ Bağdatlı İsmâil Paşa otuz iki eser adı sıralamış (*Hediyetü'l-ârifin*, I, 39-40), Bursalı Mehmed Tâhir bu sayıyı otuz dokuza çıkarmıştır (*Osmanlı Müellifleri*, I, 33-36). Kendisi çalışmalarından söz ederken çoğunu büyük kitaplarının içine aldığı küçük risâlelerini müstakil eser olarak saymamıştır. *İlâhî-nâme*'nin sonuna eklediği bir notta onu "ana eser", beşi de "evlât eser" olmak üzere on beş kitabını dili ve telif tarihleriyle birlikte kaydetmiştir. *İnsâniyye* adlı eserinde de (vr. 341^b) Tillo'ya yerleştikten sonra kaleme aldığı on eserden en beğendiği beşinin adını sıralamaktadır. 1. *Divan*. 1168 (1755) yılında oğlu İsmâil Fehîm için tertip edilmiştir (yazma nüshaları için bk. Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, s. 42). 1263'te (1847) basılan eserde kasidelerin ardından dinî-tasavvufî mahiyette 366 gazelden oluşan "İlâhî-nâme" başlıklı bölüm yer almaktadır. Divandaki birçok manzume, başta *Ma'rifetnâme* olmak üzere müellifin daha sonra yazılan çeşitli kitaplarında da geçmektedir (a.g.e., s. 28). "Müfredât" (yazmalarda "Ma'niyyât"), "Rubâiyyât", "Vâsıl-nâme", "Pendnâme", "Şükürnâme" gibi bölümlere ayrılan eserin, Numan Külekçi ile Turgut Karabey tarafından klasik tarzda mürettep bir divan haline getirilerek tenkitli neşri yapılmıştır (bk. bibl.). Divanda Arapça ve Farsça şiirler dahil 500 kadar manzume yer almaktadır. 2. *Ma'rifetnâme**. 1170'te (1757) tamamlanan eser İbrâhim Hakkı'nın ismini ölümsüzleştiren en önemli çalışmasıdır. Dinî ve din dışı ilimlere dair ansiklopedik bir eser olan

İbrâhim Hakkı Erzurumî'nin *Ma'rifetnâme*'sinden şekilli iki sayfa (İstanbul Arkeoloji Ktp., nr. 87, vr. 16^b-17^a)

Ma'rifetnâme müellifin ilmî ve fikrî kişiliğini, yetişmişliğini, din ve ilim anlayışını yansıtmaya yanında dönemin skolastik zihniyetinden kurtulma çabasını yansıtan nâdir örneklerden biri olması bakımından da özel bir değer taşımaktadır. Pek çok yazması bulunan *Ma'rifetnâme*'nin (Külekçi – Karabey, s. 42-45) birçok baskısı yapılmış (Bulak 1251, 1280; Kazan 1261; İstanbul 1284), ayrıca Turgut Ulusoy (İstanbul, ts.) ve Faruk Meyan (İstanbul 1980) tarafından sadeleştirilmiştir. **3. Mecmûatü'l-irfâniyye.** Tam adı *Mecmûatü'l-vaḥdâniyye fî ma'rifeti'n-nefsi'r-rabbâniyye* olan eseri müellifin kısaca *İrfâniyye* diye andığı da görülmektedir. Bu sebeple Bağdatlı İsmâil Paşa ve Bursalı Mehmed Tâhir, *Mecmûatü'l-vaḥdâniyye* ile *İrfâniyye*'yi iki ayrı eser olarak kaydetmişlerdir. İbrâhim Hakkı'nın torunlarından Celalettin Toprak da eser sayısını elli dörde çıkardığı listede aynı hatayı tekrarlamıştır (Ceviz, sy. 23 [1996], s. 85-97). Müellifin 1174'te (1761) derlediğini belirttiği eserin bir kısmı Arapça, bir kısmı Farsça ve daha uzun bölümü Türkçe yazılmış olup dört yazma nüshası bilinmektedir (a.g.e., sy. 23 [1996], s. 87-88). Kitapta hadis olduğu rivayet edilen, "Kendini bilen Allah'ı da bilir" sözünün tasavvufî açıklaması yapılmış, bu arada âyet ve hadislerle müslüman düşünür ve âlimlerin konuyla ilgili fikirlerine de yer verilmiştir (eserin kaynakları hakkında bk. a.g.e., sy. 23 [1996], s. 89-92). **4. İnsâniyye.** Tam adı *Mecmûatü'l-insâniyye fî ma'rifeti'l-vaḥdâniyye* olan bu geniş hacimli eseri müellif yüz kırk kitaptan üç lisan üzerine topladığını söyler (İbrahimhakkioğlu, s. 72; Arapça, Farsça ve Türkçe kaynakları hakkında bk. Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, s. 33-35). Bu kaynaklardan seçilen parçaların daha çok tasavvuf ve eğitim ağırlıklı olduğu görülmektedir. Eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Düğümlü Baba, nr. 352; diğer nüshaları için bk. İbrahimhakkioğlu, s. 100). **5. Mecmûatü'l-meânî** (*Mecmûatü'l-Hakkî*). Müellif bu eserini 1178'de (1765) üç lisan üzerine nazmettiğini belirtmektedir (İbrahimhakkioğlu, s. 72). Kitapta dinî ve tasavvufî şiirler yanında astronomiyle ilgili cep tahtasının kullanımını hakkında Türkçe bir bölüm, Kur'an tecvidine dair yine Türkçe bilgiler, Arapça, Farsça ve Türkçe küçük bir sözlükle "Kavâid-i Fursiyye" başlıklı diğer bir bölüm bulunmaktadır (Arkeoloji Müzesi Ktp., Said Paşa, nr. 576). **6. Meşâriku'l-yûh.** Müellifin 1185 (1771) yılında, kendisine

ait olanlarla birlikte bazı eserlerden derlediği tasavvuf başta olmak üzere çeşitli konulara dair Farsça, Türkçe ve az sayıda Arapça manzumeden oluşan bir antolojidir (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 3381). **7. Sefinetü'r-rûh min vâridâti'l-fütûh.** 1187'de (1773) müellifin diğer bazı eserlerindeki Türkçe, Farsça ve Arapça şiirlerin kırk bölüm (vâridât) halinde derlenmesiyle meydana gelmiştir (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 3413, 3812). **8. Kenzü'l-fütûh.** 1188'de (1774) düzenlenen eser tasavvufî ve didaktik mahiyetteki 1021 beyitten oluşmaktadır (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 3316). Bazı şiirler Arapça'dan Farsça'ya ve Türkçe'ye çevrilmiştir. Müellif, eserin sonunda dua mahiyetindeki iki manzumede eser hakkında bilgi vermektedir. **9. Definetü'r-rûh.** 1189'da (1775) derlenen eserde müellifin *Mecmûatü'l-meânî*'sinden seçilmiş Arapça, Farsça ve Türkçe 400 beytin yanında daha önce yazdığı *Cilâû'l-kulûb* ve *İnsân-ı Kâmil* başlıklı risâleleriyle üç mektubu bir araya getirilmiştir. Mesih İbrahimhakkioğlu eserin bir nüshasının kendisinde bulunduğunu belirtmektedir (*Erzurumlu İbrahim Hakkı*, s. 140). **10. Rûhu's-şûrûh.** 1189'da (1775) hazırlanmış olup müellifin divanında yer alan "İlâhînâme"den seçilmiş manzumelerden oluşmaktadır (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 3381/3). **11. Urvetü'l-İslâm.** İbrâhim Hakkı, *Ma'rifetnâme*'den istifade ile 1191'de (1777) hazırladığını bildirdiği, ağırlıklı olarak Türkçe yazılmış eserini oğlu Muhammed Şâkir için kaleme aldığı ifade etmektedir. Kitap Kur'an'ın büyüklüğü, tecvid kuralları, sünnete uyma, esmâ-i hüsnâ, Hz. Peygamber'in isimleri ve hilyesi, itikad, İslâm'ın şartları, namazın şartları gibi konuların işlendiği on beş bölümden oluşmaktadır (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1462). **12. Heç'etü'l-İslâm.** *Urvetü'l-İslâm* ile aynı tarihte yazılan eserin önsözünde müellif, filozofların astronomiyle ilgili eserlerini okumanın inancı bozacağını söyleyerek bunları terkettiğini belirtmektedir (a.g.e., s. 154). Mesih İbrahimhakkioğlu, eserin 180 sayfa hacmindeki bir nüshasının kendisinde bulunduğunu bildirmektedir (a.g.e., s. 154). **13. Tuḥfetü'l-kirâm.** İbrâhim Hakkı'nın Tillo'ya gittikten sonra kaleme aldığı belirttiği "evlât eserler" serisinin ilkidir (bk. *İnsâniyye*, vr. 341^b). Müellifin *Mecmûatü'l-meânî*'den Arapça ve Farsça olarak aldığı ifade ettiği eser hakkın-

İbrâhim Hakkı Erzurumî'nin *Mecmûatü'l-vaḥdâniyye fî ma'rifeti'n-nefsi'r-rabbâniyye* adlı eserinin ilk sayfası (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 2412)

da 1180'de (1766) yazıldığı dışında bilgi yoktur. **14. Nuhbetü'l-keḷâm.** 1182'de (1768) *Mecmûatü'l-meânî* ve *Ma'rifetnâme*'den yapılan alıntılarla oluşturulduğu müellifi tarafından bildirilen bu eser de halen elde bulunmamaktadır. **15. Ülfetü'l-enâm.** Yine müellifin 1189'da (1775) *Ma'rifetnâme*'den alıntı yaparak düzenlediğini belirttiği eser (İbrahimhakkioğlu, s. 72) günümüze ulaşmamıştır.

Müellifin listesinde görülmemekle birlikte *Lübbü'l-kütüb*, onun Farsça şiirlerden seçtiği 144 beyitlik iki manzumesinin de yer aldığı antoloji türü bir kitaptır. Mesih İbrahimhakkioğlu, yedi cilt olduğu söylenen eserin iki cildinin kendisinde bulunduğunu söylemekte (a.g.e., s. 52), Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi için beş cildinin satın alındığı kaydedilmektedir (Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, s. 40). İbrâhim Hakkı'nın *Tertibü'l-ulûm* başlığını taşıyan Türkçe manzum bir eseri daha vardır. Dört beş varaktan ibaret olan risâle (yazma nüshaları için bk. Özyılmaz, s. 10-14), çeşitli öğretim kademelelerinde okunması gereken derslere ve öğretim kurallarına ilişkin muhtevası dolayısıyla önemli kabul edilmektedir.

İbrâhim Hakkı'nın oğullarına, hanımlarına, dost ve yakınlarına yazdığı mektupların büyük bir kısmı halen torunlarının elinde olup bunların çoğunu Mesih İbrahimhakkioğlu *Erzurumlu İbrahim Hakkı* adlı eseri içinde yayımlamıştır (bk. bibl.). İsmet Binark ve Nejat Sefercioğlu tarafından İbrâhim Hakkı'ya nisbet edilen eserlerin listesiyle, hakkında yapılan yayınları ihtiva eden bir eser yayımlanmıştır (*Erzurumlu İbrâhim Hakkı Bibliyografyası*, Ankara 1977).

BİBLİYOGRAFYA :

İbrâhim Hakkı Erzurûmî, *İnsâniyye*, Süleymaniye Ktp., Dügümlü Baba, nr. 452, vr. 341^b; a.mlf., *Divân*, İstanbul 1263, s. 11, 174; a.mlf., *Ma'rifetnâme*, İstanbul 1310, tür.yer.; *Osmanlı Müellifleri*, I, 33-36; *Hediyetü'l-Ârifîn*, I, 39-40; Cemâleddin Server Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Ma'rifetnâmesi*, İstanbul 1961; Mesih İbrahimhakkioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 1973; Lütfi Göker, *Fen Bilimleri Tarihi*, Ankara 1984, s. 322-328; Ömer Özyılmaz, *İbrahim Hakkı Erzurûmî'nin Tertib-i Ulûm İsimli Eserindeki Eğitimle İlgili Görüşleri* (yüksek lisans tezi, 1986), ÜÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 10-14; Âmil Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Ankara 1988, tür.yer.; a.mlf., "Kıyâfet İlmî ve Akşemseddinzâde Hamdullah Hamdî ve Erzurumlu İbrâhim Hakkı Kıyâfetnâmeleri", *EFAD* (Ahmet Caferoğlu Özel Sayısı), XI (1979), s. 305-347; Orhan Okay, *Sanat ve Edebiyat Yazıları*, İstanbul 1990, s. 101-109; Hayrani Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Ankara 1992; Cemil Akpınar v.dğr., *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, İstanbul 1997, s. 487-491; Numan Külekçi - Turgut Karabey, *Erzurumlu İbrahim Hakkı-Divân*, Erzurum 1997, s. 20-31, 42-45; Uğur İbrahimhakkioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve İki Torunu Feyyaz Efendi ile Zakir Bey*, Ankara 1998, s. 15-40; Mehmed Ali Ayni, "Şeyh İbrâhim Hakkı", *DEFM*, sy. 2 (1332), s. 117-130; Sami Önal, "190. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780)", *TK*, VIII/95 (1970), s. 791-796; Sadi İrmak, "Tıp Tarihi: İbrahim Hakkı (1703-1780) ve Pozitif İlimler", *İÜ Tıp Fakültesi Mecmuası*, XXXVI, İstanbul 1973, s. 133-168; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronomi'nin Osmanlı'ya Girişi", *TTK Belleteri*, LVI/217 (1992), s. 749-757; İskender Pala, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'da Nâbî Tesiri", *Erdem*, sy. 19 (1991), Ankara 1993, s. 215-227; Emrullah Yüksel, "Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780)'da Dini ve Pozitif İlimler Birbirini Tamamlar", *EAÜİFD*, sy. 11 (1993), s. 1-7; Abdulkuddûs Bingöl, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İlim Anlayışı", *Felsefe Dünyası*, sy. 9, Ankara 1993, s. 14-20; Mustafa Yıldırım, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'da 'Tekâmül' Anlayışı", *EFAD*, sy. 21 (1995), s. 195-203; Nurettin Ceviz, "Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerine Ait Bir Yazma: Mecmû'atu'l-'îrfânîyye", a.e., sy. 23 (1996), s. 85-97; Abdülbaki Gölpınarlı, "İbrahim Hakkı, Erzurumlu", *TA*, XIX, 507-508; Ali Ekber Diyanet, "İbrâhim Hakkı", *DMBİ*, II, 487-488.

MUSTAFA ÇAĞRICI

İBRÂHİM HAKKI KONYALI

(bk. KONYALI, İbrahim hakkı).

İBRÂHİM HAKKI PAŞA

(1863-1918)

Osmanlı sadrazamı.

18 Nisan 1863'te İstanbul'da doğdu. Babası şehremâneti meclis reisi Sakızlı Mehmed Remzi Efendi'dir. Beşiktaş Rüşdiyesi'ni bitirdikten sonra Mekteb-i Mülkiyye'nin idâdî ve yüksek sınıflarında eğitimini tamamlayarak mezun oldu (1882). Maaşsız stajyer memur olarak Hariciye Nezâreti Tahrîrat Kalemi'nde göreve başladı, stajını tamamlamasının ardından Mâbeyn-i Hümâyün mütercimliğine tayin edildi (1883). Hukuk ve Ticaret mekteplerinde tarih, idare hukuku, devletler hukuku, ticaret hukuku derslerini okuttu; aynı zamanda padişahın Fransızca tercümanlığına getirildi (1891). Mekteb-i Mülkiyye'de de idare ve devletler hukuku derslerini vermekle görevlendirildi. Geçici görevlerle İtalya ve Yunanistan'a gönderildi. Chicago sergisine birinci komiser olarak tayin edildi. Sıhhiye Meclisi üyeliği yaptı. Mâbeyn-i Hümâyün mütercimliği görevi uhdesinde kalmak üzere o zamana kadar daha çok yabancıların bulunduğu Bâbiâli hukuk müşavirliğine getirildi (1894). Devletler hukuku konusundaki uzmanlığından dolayı çeşitli milletlerarası komisyonlarda Osmanlı Devleti'ni temsil etti. Alman İmparatoru II. Wilhelm'in İstanbul'u ziyareti sırasında maiyet memurluğunu yaptı (1898).

İbrâhim Hakkı, II. Meşrutiyet'in ilânından bir gün önce kurulan yedinci Said Paşa kabinesinde Maarif nâzırı olan Hâşim Paşa'nın istifası üzerine Maarif nâzırı oldu (2 Ağustos 1908). İki gün sonra kurulan Kâmil Paşa kabinesinde de yerini korudu ve Dahiliye nâzırlığı vekâletini de üstlendi. İtirazlar üzerine kabinede yapılan değişiklikte Dahiliye nâzırlığına asaleten tayin edildi (24 Ağustos 1908), Maarif nâzırlığını da bir süre vekâleten yürüttü. Bu sırada yapılan memur indirimi dolayısıyla açıkta kalan pek çok kaymakam, mutasarrıf ve valinin baskısına mâruz kaldı; basın saldırılarına rağmen parlamento seçimlerinin yapılmasını sağladı. Fakat seçim konusunda ortaya atılan usulsüzlük iddiaları yüzünden meclisin toplandığı gün istifa etti (17 Aralık 1908). Ardından Roma'ya büyükelçi olarak gönderil-

di; İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin baskıları karşısında istifa etmek zorunda kalan Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine vezâret rütbesiyle sadrazam tayin edilinceye kadar (28 Aralık 1909) orada kaldı. Yeni göreve başladıktan (12 Ocak 1910) sonra meclise sunduğu hükümet programında İttihatçılar'dan memnun olmayanlara karşı "adl ü ihсан" politikası izleyeceğini söyledi. Fakat kabinenin teşekkülüne bakılırsa eski sadrazamdan daha fazla İttihatçılar'a boyun eğdiği anlaşılır. Dahiliye Nâzırı Talat ve Maliye Nâzırı Câvid beylerle Hariciye Nâzırı Rifat Paşa'yı yerlerinde bırakmış, Hareket Ordusu'nun diktatör kumandanı Mahmud Şevket Paşa'yı da Harbiye nâzırı olarak kabineye almıştı. Esasen kurduğu kabinenin bir İttihat ve Terakkî hükümeti olduğunu söylemekten çekinmiyordu (Tunaya, I, 26).

İttihatçılar'ın desteğiyle meclisten güven oyu alan Hakkı Paşa kabinesi kısa zamanda bu cemiyetin güdümüne girdi. Liyakatsiz kişilerin önemli mevkilere getirilmesi hükümete karşı duyulan güveni sarstı. İttihatçılar'ın tayin ettiği Kosova Valisi Mazhar Bey'in yanlış tutumu yüzünden Arnavutlar isyan etti (1 Nisan 1910). Hükümet bölge mebuslarının tavsiyelerini dinlemeyerek şiddete başvurdu. Harbiye nâzırının olayları silâhla bastırmaya kalkışması isyanın genişlemesine yol açtı. İttihatçılar'ın, muhalefeti susturmak için başlattıkları sindirme hareketi de sürüyordu. *Sadâ-yı Millet* gazetesini başyazarı Ahmed Samim sokak ortasında öldürüldüğü halde katilin bulunamaması iç huzursuzluğu arttırdı. Mecliste yavaş yavaş oluşan muhalefet hükümeti gensohularla sıkıştırmaya başladı. Ülke başta Balkanlar olmak üzere hızla iç karışıklıklara sürükleniyordu. Hakkı Paşa kabinesi Balkanlar'da iç barışı sağlamak amacıyla kiliseler kanununu çıkardı (3 Temmuz 1910). Balkan milletlerinin Rum Ortodoks kiliselerinden ayrıldıkları tarihten beri ara-

İbrahim Hakkı Paşa